

Slechts de wereld van gisteren? Over de achtergrond en opvattingen van de kiezersaanhang van het CDA, 1977-2010

Joop van Holsteyn en Galen Irwin

‘Onze partij is er als klassieke middenpartij niet in geslaagd een voet aan de grond te krijgen in het klassieke centrum. [...] Hoe dat komt, daar moeten we goed naar kijken. Te verrechtst?’ Aldus Jan Schinkelshoek, een van de leden van de CDA-fractie die na de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 merkte dat er voor hem in eerste instantie geen plaats meer was in de nieuw verkozen volksvertegenwoordiging.¹ Het CDA was van 41 naar 21 zetels teruggevallen. Het dieptepunt in haar bestaan als fusiepartij van Anti-Revolutionaire Partij (ARP), Christelijk-Historische Unie (CHU) en Katholieke Volkspartij (KVP) was bereikt (zie tabel 1 in de bijlage). Eén keer eerder had het CDA een dergelijke forse daling meegemaakt, toen bij de Kamerverkiezingen in 1994 de stap terug van 54 naar 34 zetels werd gezet en vervolgens de onbekende weg richting oppositie werd ingeslagen.² Met die 34 zetels zou de partij overigens in 2010 met gemak de grootste partij zijn geweest.

Na een verdere daling in 1998 naar 29 zetels vond het CDA echter in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw toch weer de weg omhoog, daarmee onderstrepend dat de neergang van de christendemocratie in Nederland en diverse andere westerse landen geen door externe factoren gedetermineerde sociologische vanzelfsprekendheid of onomkeerbaar natuurverschijnsel was.³ Toen kwam echter 9 juni 2010, het diepste electorale dal waarin het CDA ooit terechtgekomen was.

Door sommigen werd het verlies van het CDA simpelweg toegeschreven aan partijleider Jan Peter Balkenende en de niet vlekkeloos – ‘U kijkt zo lief⁴ – gevoerde campagne. Balkenende zou ‘zijn uiterste houdbaarheidsdatum’ hebben overschreden, zo vermoedden enkele CDA-leden al ruim voor de dramatische verkiezingsdag.⁵ Die interpretatie is niet onbegrijpelijk in een opinieklimaat waarin het idee dat het bij verkiezingen vooral om de poppetjes draait stevig gevestigd is. Er zijn echter vanuit wetenschappelijke optiek redenen om ernstig te twifelen aan de omvang van electorale persoonseffecten.⁶ Ook Schinkelshoek wenste verder te zien: ‘Door alleen maar te wijzen naar het partijleiderschap, zet je oogkleppen op en worden mogelijk dieperliggende oorzaken over het hoofd gezien.’ Hij dacht zelf, blijkens zijn verwijzingen naar de traditionele centrumpositie van zijn partij en haar mogelijke verrechtiging, aan politiek-inhoudelijke ontwikkelingen als

grondslag van het electorale wel en momenteel vooral wee van het CDA. Daarin stond hij niet alleen. Henk Woldring bijvoorbeeld, emeritus hoogleraar politieke filosofie en voormalig Eerste Kamerlid voor het CDA, meende eveneens dat zijn partij haar oorspronkelijke boodschap had verloochend en het electoraat een programma had voorgelegd dat ‘geen authentiek CDA-geluid’ bevatte en ronduit slecht was, want ‘doorspekt met liberale ideeën’.⁷ Dagblad *Trouw* kopte na de presentatie van het conceptverkiezingsprogramma ‘CDA-program opent de deur naar VVD’, terwijl *NRC Handelsblad* iets soortgelijks meende te constateren: ‘CDA buigt weer naar rechts.’⁸

Bij verkiezingen gaat het om het gecompliceerde samenspel van vraag (wat willen de kiezers?) en aanbod (wat bieden de partijen?). Volgens Woldring dient de verklaring van het slechte resultaat van het CDA primair aan de aanbodkant gezocht te worden: ‘Waar geen voer is, heb je geen kippen.’ Die pakkende maar voor kennelijk kakelende kiezers weinig vleiende metafoor richt zich op de partijen, hier in het bijzonder op het CDA. Maar hoe zit het dan met de kiezers? Hoe zag en ziet de aanhang van het CDA eruit? Gaat het christendemocratische *appeal* nog slechts uit naar een slinkende groep van kerkgaande katholieke en protestantse Nederlanders? Is er steun voor het impliciete idee dat die aanhang al dertig jaar een vergelijkbare groep politiek gematigde, gelovige burgers vormt, die zich zo nu en dan, eerder als uitzondering dan als regel, niet meer aangesproken voelt door de partij? Of is er misschien (ook) bij de aanhang een ontwikkeling gaande (geweest), die mede verklaren kan waarom het CDA aan electorale aantrekkingskracht heeft verloren? Immers, als het zo zou zijn dat de kiezers naar rechts zijn opgeschoven, dan zou een forse nederlaag bij Kamerverkiezingen in het begin van de eenentwintigste eeuw op zichzelf niet vreemd zijn, of de partij zich nu wel of niet naar rechts zou hebben bewogen. Met de komst van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) en vervolgens de Partij voor de Vrijheid (PVV), kent de rechterkant van het speelveld, waar de VVD lange tijd de enige politieke actor van aanzienlijke omvang was, tenslotte een tegenwoordig onderlinge electorale strijd en toegenomen concurrentie. Voor kiesgerechtigden, voor wie het CDA een optie is, en die zich aan deze rechterkant van het electorale spectrum bevonden en bevinden, is het misschien niet zozeer het CDA dat vervreemd is geraakt van zijn kiezers, maar heeft de partij een (potentiële) achterban die niet als vanzelf zijn eieren in het christendemocratische mandje legt. Het beeld van de aanhang van het CDA dient, kortom, scherp gesteld te worden om hier meer over te kunnen zeggen: hoe zag en ziet het electoraat van het CDA er qua achtergrondkenmerken en vooral politiek-inhoudelijke opvattingen uit, en in hoeverre is er in de afgelopen decennia een verandering opgetreden in deze aanhang?

Aanpak en data

De schets van de kiezersaanhang van het CDA vindt plaats op basis van gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), een interuniversitair wetenschappelijk *survey*-onderzoek dat te beginnen in 1971 rondom alle Tweede Kamerverkiezingen is gehouden.⁹ Voor de gehele periode van het bestaan van het CDA zijn aldus data beschikbaar, zij het dat niet in opeenvolgende onderzoeken in alle gevallen identieke vragen zijn gesteld die een strikte, stringente vergelijking door de tijd mogelijk maken. Voor een zinvolle vergelijking zijn de beschikbare en in hoge mate equivalente vragen echter zonder meer bruikbaar. Voor deze bijdrage is gebruikgemaakt van het geïntegreerde bestand dat recentelijk via Data Archiving and Networked Services (DANS) beschikbaar is gekomen en waarvan een groot deel van de gegevens is gepubliceerd in de vorm van ‘rechte tellingen’, aangevuld met voorlopige gegevens van het NKO 2010.¹⁰ We beginnen onze vergelijking (zo mogelijk) met gegevens voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977. Het CDA bestond toen weliswaar nog niet als fusiepartij, maar ARP, CHU en KVP hadden onder die naam al wel een federatie gevormd. Bij deze verkiezingen presenteerden zij zich als gezamenlijke CDA-lijst aan de kiezers, waarmee het CDA aldus vanuit electoraal perspectief als politieke partij opereerde.

Een scherp beeld heeft contrast nodig. Om deze reden wordt niet slechts de aanhang van het CDA voor de periode 1977-2010 beschreven (strikt genomen: de telkens nieuwe aanhang zoals het CDA die zich bij opeenvolgende verkiezingen wist te verwerven), maar worden tevens de vergelijkbare gegevens voor het electoraat van de PVDA en de VVD weergegeven. Niet alleen krijgen de kenmerken van de CDA-aanhang dan werkelijk betekenis, maar in de vergelijking met de over de afgelopen dertig jaar gezien grootste partij ter linker- respectievelijk rechterzijde van het CDA kan ook worden nagegaan of de kiezers van het CDA meer of minder zijn gaan denken als de sociaaldemocratische dan wel conservatief-liberale aanhang. De vraag naar mogelijke verrechtiging op het niveau van de kiezers, in algemene zin of ten aanzien van specifieke vraagstukken, kan dan meer gefundeerd worden behandeld. Dat die vergelijking niet met alle partijen wordt gepresenteerd, heeft primair praktische redenen: er zijn erg véél andere partijen, en die andere partijen hebben vrijwel alle een minder lange geschiedenis dan het CDA en/of zijn te gering van omvang om met voldoende respondenten vertegenwoordigd in (de opeenvolgende steekproeven van) het NKO.

Tot slot nog voor de volledigheid de opmerking dat het in het navolgende gaat om een *beschrijving* van de aanhang van het CDA. Het gaat aldus niet om een serie verklarende analyses van kiesgedrag en verklaringen van een keuze voor het CDA in de periode 1977-2010. Daarmee is de ambitie van deze bijdrage vanuit analytisch perspectief bescheiden. Maar ook weer niet te bescheiden: we zullen op basis van onze bevindingen in staat zijn om uitspraken te doen over het verleden, het heden en wellicht zelfs de toekomst van het CDA, een toekomst die zeker niet minder ‘in

het teken van het dreigende confessionele machtsverval' zal komen te staan dan het ontstaan van het CDA dertig jaar geleden.¹¹

Achtergrondkenmerken van de CDA-kiezersaanhang door de jaren heen

Alvorens in te gaan op inhoudelijke opvattingen van de groepen kiezers die bij opeenvolgende Kamerverkiezingen het CDA hun stem gaven, staan we kort stil bij enkele demografische kenmerken van deze aanhangers. Het CDA is met zijn dertig jaar weliswaar een relatief jonge partij, maar de bouwstenen ervan stammen uit een verzuild verleden, waarin primair religie een bij verkiezingen sterke stuwende kracht vormde.¹² Nu is al vaker iets te vroeg afscheid van de verzuiling genomen, op basis van een gecombineerd proces van ontkerkelijking en ontzuiling, maar kiezers die zich nog volgens die aloude structuur electoraal bewegen, nemen als vanzelf af in aantal en daarmee in electoraal belang.¹³ Dan zou het resultaat van het CDA in hoge mate afhangen van een voortdurend krimpend, vergrijzend segment van het Nederlandse electoraat. En dan is inderdaad, zoals emeritus hoogleraar godsdienstsociologie Gerard Dekker na de Kamerverkiezingen van juni 2010 opmerkte, het verval van christelijke partijen te verwachten, conform de gestage afname van het aantal kerkgangers in Nederland.¹⁴ Mocht de partij evenmin slagen om, met behulp van een gecombineerde defensieve en offensieve campagne-strategie, de traditionele aanhang aan te vullen met nieuwe, vooral ook jongere en waarschijnlijk tevens seculiere kiezers, dan is volgens het somberste scenario op afzienbare termijn het electorale lot van het CDA bezegeld.¹⁵

Als we kijken naar de leeftijdsopbouw van de kiezersaanhang van het CDA door de jaren heen, dan krijgen we althans een eerste indruk van het werkelijkheidsgehalte van dit doemscenario. Toen het CDA in 1977 voor de eerste maal met een gezamenlijke lijst aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnam, lag de gemiddelde leeftijd van zijn kiezers op 46 jaar (zie tabel 1). In de jaren tachtig van de vorige eeuw bleef de gemiddelde leeftijd onder de 50 (al ontbreken helaas gegevens voor 1989), maar in ieder geval sinds 1994 is de gemiddelde CDA-kiezer 50-plusser.¹⁶ In 2010 was de gemiddelde leeftijd van de CDA-kiezersaanhang 56, het hoogste gemiddelde voor alle gepresenteerde jaren. Daarmee is de christendemocratische aanhang ten opzichte van die van PVDA en VVD aan de oude kant, al zien we vooral bij de PVDA een eveneens oplopende gemiddelde leeftijd van de aanhang. Bij de sociaaldemocraten lag het gemiddelde rond 1980 op 43, maar bij de verkiezingen van de eenentwintigste eeuw schommelde die leeftijd rond de 50. De aanhang van de VVD is gemiddeld een paar jaar jonger dan die van CDA en PVDA. Dit hangt samen met het feit dat de partij onder haar kiezers een groter segment jongeren, dat wil hier zeggen kiezers die niet ouder zijn dan 35 jaar, kent. Hier zien we een duidelijk contrast tussen de VVD enerzijds en de PVDA en vooral het CDA anderzijds: onder de aanhang van eerstgenoemde partij vinden we over vrijwel de hele periode 1977-2010 meer jongere dan oudere (60-plus) kiezers, terwijl bij PVDA en bovenal

Tabel 1. Enkele kenmerken van de kiezersaanhang van CDA, PVDA en VVD, 1977-2010

	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
<i>Gemiddelde leeftijd</i>											
- CDA	46	47	48	48	-	52	54	53	50	51	56
- PVDA	43	43	44	44	-	48	45	51	49	49	52
- VVD	41	42	41	42	-	43	43	49	46	46	46
<i>Aanhang naar leeftijdsgroepen (%)</i>											
CDA											
- 17-35 jaar	30	30	28	25	-	23	16	16	13	19	15
- 60+	28	28	29	31	-	40	42	38	29	34	47
PVDA											
- 17-35 jaar	44	42	39	38	-	24	28	14	15	18	18
- 60+	22	22	22	25	-	27	20	28	23	27	34
VVD											
- 17-35 jaar	43	41	41	34	-	36	36	17	23	23	25
- 60+	17	18	17	15	-	18	15	26	19	22	23
<i>Aanhang naar religie (%)</i>											
CDA											
- katholiek	55	59	58	51	47	52	51	46	42	40	44
- protestants	38	36	35	31	34	36	39	33	37	28	32
- anders	1	1	1	3	3	1	2	3	4	2	6
- geen religie	6	4	6	16	15	11	7	19	18	31	18
PVDA											
- katholiek	24	27	21	22	22	16	25	16	18	17	16
- protestants	22	22	18	13	16	17	13	16	13	13	11
- anders	1	1	5	4	5	4	5	4	5	6	10
- geen religie	53	50	56	60	57	63	56	64	65	65	63
VVD											
- katholiek	28	27	33	28	20	23	23	23	22	22	19
- protestants	32	28	22	16	13	21	16	17	13	10	11
- anders	4	5	5	5	8	3	3	5	5	3	4
- geen religie	36	40	40	51	59	53	58	56	61	65	66
<i>Geloof goede wegwijzer politiek [helemaal] mee eens (%)</i>											
- CDA	71	72	74	65	66	72	76	63	61	53	53
- PVDA	17	22	13	20	21	20	32	19	20	24	21
- VVD	30	40	35	31	25	26	26	28	17	26	15

Tabel 1. (vervolg)

	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010
<i>Partijverbondenheid</i>											
[zeer] overtuigd aanhanger (%)											
– CDA	26	31	36	24	25	29	37	34	–	27	35
– PVDA	30	19	33	28	19	24	22	36	–	28	25
– VVD	17	16	30	31	21	20	18	29	–	25	25
<i>Partijtrouw</i>											
stemt altijd op dezelfde partij (%)											
– CDA	46	62	68	51	50	64	50	34	35	–	–
– PVDA	72	66	56	60	53	46	42	47	31	–	–
– VVD	47	42	36	50	46	40	35	37	32	–	–

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek, diverse jaren

CDA de ouderen de overhand hebben op de jongste leeftijdsgroep. In de beginjaren van het CDA waren oud en jong keurig in evenwicht, waarbij beide leeftijdsgroepen vertegenwoordigd waren met ongeveer 30 procent, maar in 1998 en vervolgens het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw telde de CDA-aanhang op elke kiezer jonger dan 35 jaar ten minste twee kiezers die de 60 gepasseerd waren. Het electoraal slechte jaar 2010 heeft die ratio alleen maar schever in het nadeel van de jongeren getrokken.

Het spectaculaire, onverwachte resultaat van het CDA bij de verkiezingen van 1986 verrijkte het politieke vocabulaire met de term ‘omgekeerde doorbraak’.¹⁷ Het CDA zou erin geslaagd zijn relatief veel niet-godsdienstige kiezers voor zich te winnen. Als dat verschijnsel zich voordoet, dan zou de aanhang van het CDA in termen van religieus profiel veranderen. Immers, als een groter deel van de groeiende groep niet in de christelijke traditie godsdienstige kiezers de weg naar het CDA wist of weet te vinden, dan moet het logischerwijze omgekeerd zo zijn dat die niet-godsdienstige kiezers een steeds groter aandeel vorm(d)en van de aanhang van het CDA.¹⁸

Van aanwijzingen voor een omgekeerde doorbraak lijkt inderdaad enige sprake te zijn, en dan vooral bij meer recente verkiezingen. In eerdere jaren hing het overgrote deel van de CDA-kiezers de katholieke dan wel de protestantse geloofs-overtuiging aan, met katholieken voortdurend als grootste afzonderlijke groep, en vormden niet-gelovige kiezers slechts een uiterst bescheiden deel van de aanhang, met lichte uitschieters in de succesjaren 1986 en 1989. In de daaropvolgende

electoraal zware jaren 1994 en 1998 viel het CDA terug op een kleinere harde kern van aanhangers, onder wie zich maar weinig niet-gelovigen bevonden. Pas bij de eerste drie succesvolle verkiezingen van deze eeuw zien we het aandeel niet-godsdienstige kiezers stijgen, in 2006 opmerkelijk genoeg tot zelfs ruim 30 procent. In dat jaar is voor de eerste – en vooralsnog enige, gezien de gegevens voor 2010 – maal in de geschiedenis van het CDA het aandeel niet-godsdienstige kiezers met 31 procent groter dan dat van protestantse kiezers (28 procent), mogelijk als gevolg van de voortgaande strijd om deze laatste electorale categorie met kleinere protestants-christelijke partijen, terwijl zelfs het aandeel katholieken (40 procent) enigszins benaderd wordt.¹⁹ Dat is goed en slecht nieuws tegelijk: het is voor het CDA positief dat niet-godsdienstige kiezers de partij wensen te steunen, maar de schaduwzijde is dat deze kiezers geen van oudsher bestaande band met de partij hebben en wellicht bij een volgende gelegenheid een andere keuze maken – VVD of PVV bijvoorbeeld, zoals bij de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010.

Andere gegevens onderstrepen de veranderende betekenis van religie voor de aanhang van het CDA. Zo was in de eerste twintig jaar van het bestaan van de partij een overgrote meerderheid van ongeveer driekwart van de kiezers van het CDA het (helemaal) eens met de stelling dat het geloof voor de politiek een goede wegwijzer is, zij het dat – ongetwijfeld als gevolg van de ruimere steun onder niet-godsdienstige kiezers – in 1986 en 1989 die meerderheid ‘slechts’ twee derde van de aanhang betrof. In de relatief goede verkiezingsjaren 2002 en 2003 lag het percentage instemmers daar iets onder, om in 2006 plots te zakken naar 53 procent – een percentage dat ook voor 2010 kon worden genoteerd. Is dit wellicht een echo van het gesignaleerde grote(re) aantal niet-godsdienstige kiezers onder de aanhang van het CDA en de sluimerende secularisering van het kiezersbestand? Overigens is de opvatting dat het geloof in de politiek een goede wegwijzer kan zijn niet exclusief voorbehouden aan kiezers van een confessionele partij als het CDA. Ook onder de aanhang van de PVDA en de VVD kan deze stelling op enige sympathie rekenen, al hoeft dit niet te betekenen dat men dit op zichzelf betreft – wat toch bij de aanhang van het CDA de meest logische interpretatie is –, maar dat men zich realiseert dat het geloof voor anderen in de politiek een goede wegwijzer kan vormen.

Dat het CDA voor zijn electorale steun niet uitsluitend meer is aangewezen op zijn vaste religieuze, vergrijzende achterban, maar zich daadwerkelijk weet te mengen in de strijd om de zwevende dan wel geëmancipeerde Nederlandse kiezer, kan ook worden begrepen uit enkele gegevens met betrekking tot partijverbondenheid en partijtrouw van de CDA-aanhang.²⁰ Hierbij gaat het dan ten eerste om de vraag of men zich als kiezer van een partij een (zeer) overtuigd aanhanger van die partij acht. Voor het CDA is in alle jaren zo ongeveer tussen de 25 en 35 procent van de kiezers van mening een overtuigd aanhanger te zijn. Voor de PVDA en de VVD is dat niet echt anders, hoewel de liberalen ook enkele jaren kennen waarbij het aandeel (zeer) overtuigde aanhangers onder de 20 procent ligt.

Van groter belang is dat het CDA nadrukkelijk te maken heeft met de sterk gegroeide ‘volatiliteit’ van het Nederlandse electoraat. De Nederlandse kiezer wisselt meer dan ooit van partijkeuze en doet dat ook in internationaal vergelijkend perspectief recentelijk erg veel, zij het dat de wisselingen veelal plaatsvinden tussen een beperkt aantal van twee of drie verwante partijen.²¹ Van de aanhang van het CDA gaf in 1977 een minderheid van 46 procent aan dat men altijd op dezelfde partij had gestemd – maar wat dat precies betekende bij de keuze voor oude wijnen in een nieuwe zak is niet echt helder. Cijfers voor latere jaren lijken erop te wijzen dat wel degelijk een meerderheid van de aanhang altijd al op de betreffende partij – en in de herinnering kunnen de constituerende partijen ARP, CHU en KVP en het CDA als één partij worden beschouwd – had gestemd. Met het politiek zo bijzonder roerige jaar 2002 kwam daarin verandering, toen nog maar ruim een derde deel van de CDA-kiezers aangaf altijd al op de partij te hebben gestemd. In 2003 was het niet anders, en daarmee kent het CDA, evenals de PVDA en de VVD, die eveneens een verleden hebben dat terugreikt tot in de periode van verzuiling, een ruime meerderheid van kiezers die wel eens van partij zijn gewisseld.²² Misschien met uitzondering van een partij als de SGP is al met al geen enkele partij haar electorale toekomst zeker, ook een gevestigde partij als het CDA niet.

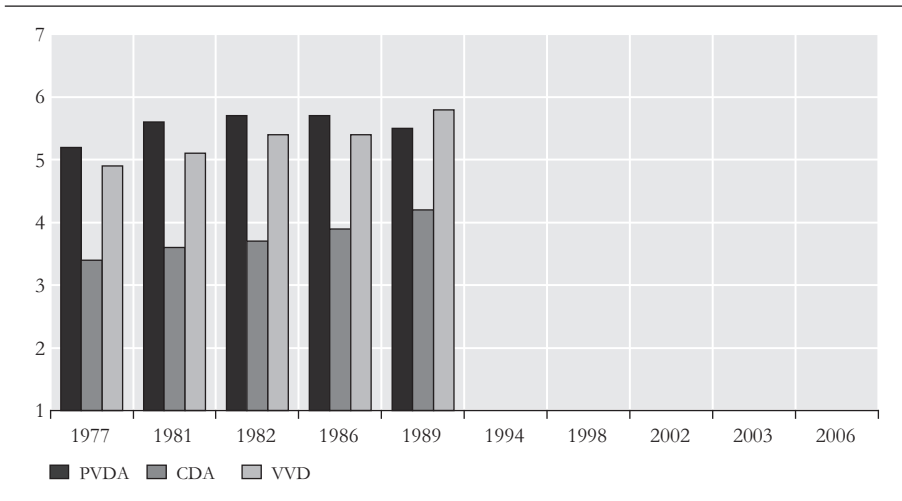
Opvattingen van de CDA-kiezersaanhang door de jaren heen

Bij een stabiele aanhang zou de vraag naar mogelijke wijzigingen in opvattingen al relevant en interessant genoeg zijn, maar dat is te meer het geval als de voortdurend wisselende aanhang van een partij van verkiezingen op verkiezing niet alleen uit trouwe, vaste kiezers bestaat, maar vooral ook uit kiezers die nu eens wel en dan weer niet hun stem op het CDA uitbrengen. Hoe zien de opvattingen van de opeenvolgende christendemocratische electoraten als geheel eruit? En hoe verhouden die opvattingen zich tot die van andere kiezersgroepen, met name weer die van PVDA en VVD? In deze paragraaf wordt hierbij stilgestaan aan de hand van enkele politieke vraagstukken waarover in NKO's bij herhaling vragen zijn gesteld, zij het overigens zelden voor de gehele periode 1977-2010.

Hoewel misschien niet (meer) van het grootste belang voor de Nederlandse politiek als zodanig, beginnen we met enkele ethische kwesties, te weten het abortus- en euthanasievraagstuk, waarvan tenslotte verwacht mag worden dat zij onderscheidend waren en wellicht nog altijd zijn voor confessionele versus seculiere partijen. Deze issues zijn dan ook wel opgevat als manifestaties van een onderliggende ethisch-religieuze dimensie in de Nederlandse politiek; de politieke gevoeligheid van bijvoorbeeld het abortusvraagstuk heeft er mede voor gezorgd dat Nederland er pas laat toe is overgegaan de wettelijke regels aan te passen aan een ondertussen gegroeide maatschappelijke praktijk.²³ Dat de aanhang van het CDA, de PVDA en de VVD zich op dit vraagstuk anders positioneerde, blijkt uit figuur 1, waarin de gemiddelde positie van de kiezers voor de verkiezingsjaren in de periode

1977-1989 is weergegeven. De kiezersaanhang van het CDA maakt op dit punt een duidelijke ontwikkeling door. De gemiddelde score van 3,4 in 1977 wijst nog op een neiging naar het standpunt dat de overheid ‘onder alle omstandigheden abortus verbieden’ moet, maar jaar op jaar schuift deze positie langzaam in liberale richting op. De gemiddelde positie van de CDA-kiezers in 1989 zat met 4,2 voorbij het midden van de bij de vraag gehanteerde zevenpuntsschaal en duidt op een overwegend – hoe voorzichtig ook – meegaan met het idee dat het het recht van iedere vrouw is ‘om zelf te kunnen beslissen of zij een abortus wil of niet’. De aanhang van de PVDA en de VVD was al langer en met meer stelligheid deze opvatting toegedaan. Aan het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw leek het principiële verschil van inzicht tussen de drie kiezersgroepen tot op zekere hoogte verdwenen te zijn.

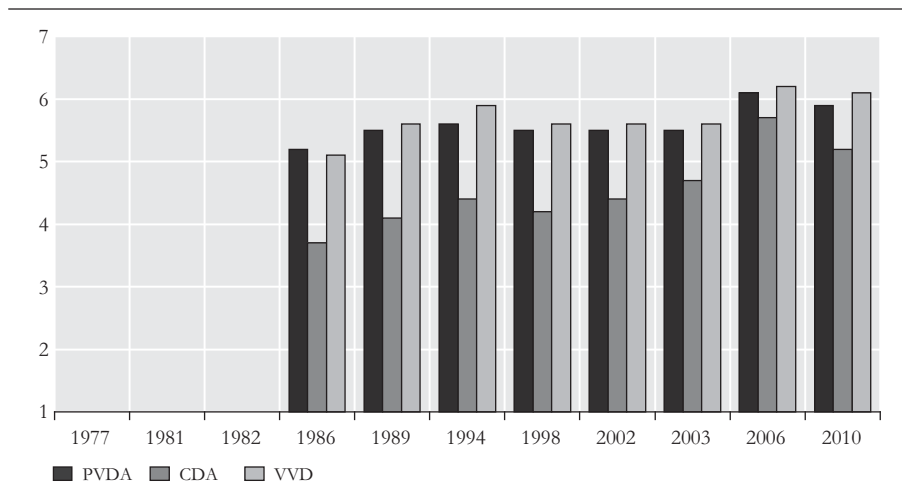
Figuur 1. Opvatting over abortus bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1977-1989 (gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = verbieden; 7 = vrouw beslist)

Het in het begin van de jaren tachtig na zo veel moeite bereikte compromis aangaande het abortusvraagstuk deed de politicologe Joyce Outshoorn vermoeden dat het thema niet snel nogmaals op de politieke agenda zou verschijnen: ‘Gegeven [...] de ervaringen uit de abortusstrijd bij politici en de politieke partijen tijdens de debatten van de afgelopen twintig jaar valt te verwachten dat men in deze kringen niet zal staan te springen om de moeizaam bereikte consensus van 1981 op de helling te zetten.’²⁴ Haar veronderstelling is correct gebleken, maar een verwant en eveneens aan de ethische dimensie gerelateerd vraagstuk won vervolgens aan belang: de euthanasieproblematiek.²⁵ De verwachting dat ook ten aanzien van deze kwestie de aanhang van het CDA als confessionele partij een heel andere positie

zou innemen dan die van PVDA en VVD is gerechtvaardigd, maar wordt slechts beperkt gesteund door de feiten (zie figuur 2). Sterker nog dan bij het abortusvraagstuk heeft de aanhang van het CDA zich namelijk meer en meer bekend in liberale richting en als groep een positie ingenomen die zich in recente jaren nauwelijks laat onderscheiden van die van de aanhang van de PVDA en de VVD. In 1986 was men met een gemiddelde score van 3,7 nog enigszins van mening dat het verboden zou moeten blijven 'dat een arts het leven van een patiënt op diens verzoek kan beëindigen'. Twintig jaar en overigens tal van ontwikkelingen in de euthanasieregelgeving en -praktijk later liet de CDA-aanhang met een score van 5,7 zo goed als alle terughoudendheid varen en was men, evenals de aanhang van de PVDA (6,1) en de VVD (6,2), van mening dat euthanasie 'mogelijk moet zijn als de patiënt daarom vraagt'. De iets terughoudender positie die de CDA-aanhang vervolgens in 2010 inneemt (gemiddelde score 5,2) laat zich wellicht het best begrijpen door het feit dat de partij op haar oude, meer traditionele aanhang zal zijn teruggevallen.

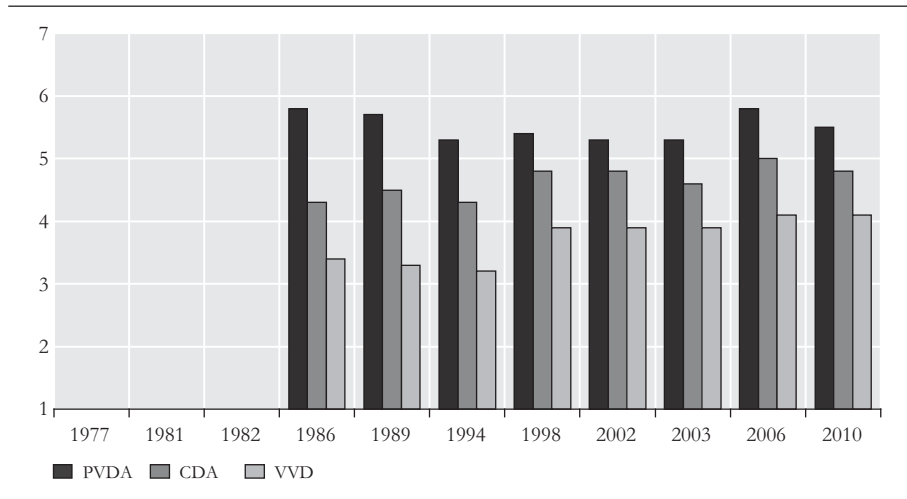
Figuur 2. Opvatting over euthanasie bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010 (gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = verbieden; 7 = toestaan)

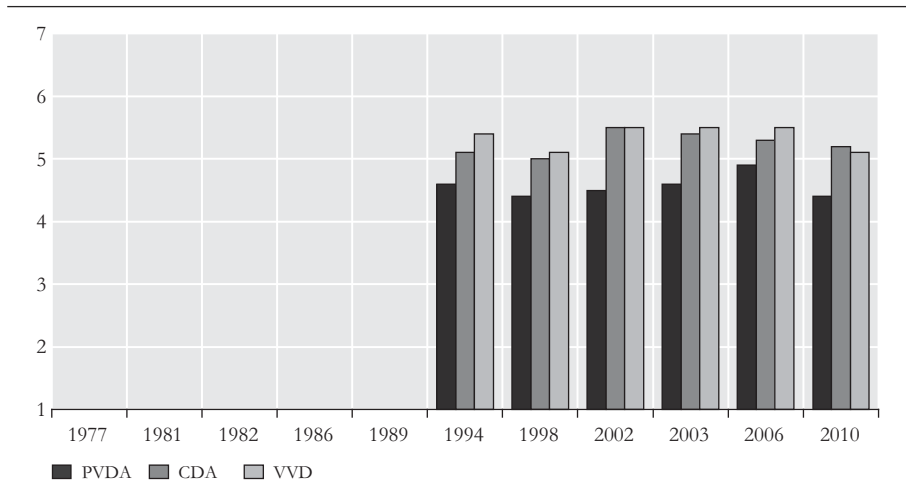
De convergentie van standpunten op ethische kwesties van de aanhang van CDA, PVDA en VVD die zich deed vermoeden bij het abortusvraagstuk lijkt wat betreft de opstelling ten aanzien van euthanasie in grote lijnen te worden bevestigd. Die convergentie betekent tegelijkertijd een verlies van eigenheid van het CDA in dergelijke aan religie te verknopen vraagstukken, en maakt het denkbaar dat kiezers die (nog altijd) grote moeite hebben met de acceptatie van euthanasie en mogelijk verwante ethische problemen dan wel regelrecht tegen zijn, zich bij deze partij minder thuis voelen dan bij bijvoorbeeld de ChristenUnie of de SGP.

Voor het Nederlandse electoraat en partijstelsel als geheel zijn allicht sociaal-economische vraagstukken, die op hun beurt indicatief zijn voor de dominante indeling of tegenstelling van links versus rechts in de politiek (waarover zo dadelijk meer), van meer gewicht dan ethische kwesties. Op sociaaleconomisch terrein zou het CDA niet zozeer tegenover PVDA en VVD staan, maar veeleer een centrumpositie tussen deze partijen innemen. Als men het CDA ziet als middenpartij, dan kijkt men immers veelal door een sociaaleconomische, zo men wil links-rechts bril. Hierbij is het deelreëin van de inkomensverdeling van belang, in het bijzonder de vraag of sprake dient te zijn van nivellering dan wel denivellering. Deze vraag is in opeenvolgende NKO's in de periode 1986-2010 gesteld, en dan blijkt dat kiezers van het CDA als groep inderdaad een positie innamen tussen de kiezers van de PVDA aan de ene en de VVD aan de andere kant (zie figuur 3). De afstand tussen de aanhang van de drie partijen is in de loop der tijd wel verminderd, als gevolg van matiging van de neiging tot nivellering bij de PVDA-kiezers – die echter in 2006 en 2010 met scores van 5,8 respectievelijk 5,5 toch weer relatief stellig waren in hun wens de inkomensverschillen te verkleinen – en vooral een afnemend verlangen bij het VVD-electoraat om te pleiten voor een vergroting van verschillen in inkomens. Zoals gezegd zat de CDA-aanhang nu eens keurig in het midden (1994, 2003, 2010), dan weer iets dichterbij de aanhang van de PVDA (1998, 2002, 2006), en tot slot weer dichterbij de VVD-aanhang (1986, 1989).

Figuur 3. Opmvatting over inkomensverschillen bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010
(gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = moeten groter; 7 = moeten kleiner)

Figuur 4. *Opvatting over minderheden bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1994-2010 (gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = behoud cultuur; 7 = volledig aanpassen)*

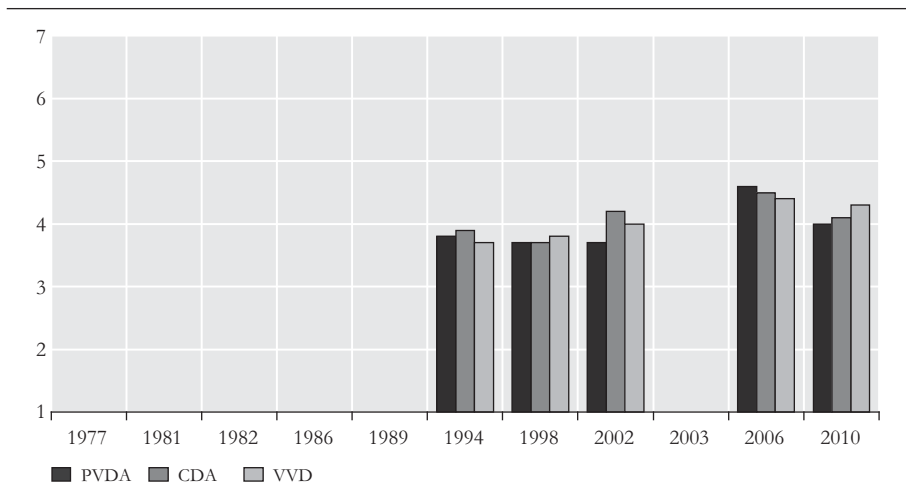

Over het aantal en de aard van de dimensies van het Nederlandse politieke en electorale bestel is het wetenschappelijke debat nog gaande, maar dat tegenwoordig belangwekkende vraagstukken rondom immigratie en integratie van (etnische) minderheden gegrond zijn in een derde dimensie is zonder meer verdedigbaar.²⁶ De kiezersaanhang van CDA, PVDA en VVD laat zich echter niet verdelen langs deze scheidslijn: zij zijn het gemiddeld genomen in grote lijnen met elkaar eens, althans in de periode 1994-2010, en dan vooral de aanhang van CDA en VVD (zie figuur 4). De kiezers van het CDA scoorden in 2006 gemiddeld 5,3 en in 2010 5,2 op een schaal waarvan de 7 aanduidde dat allochtonen ‘zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur’. In 2002 was men zelfs nog een fractie uitgesprokener in deze richting, maar voor alle jaren is volkomen duidelijk dat voor de christendemocratische kiezers het idee dat allochtonen in Nederland ‘kunnen leven met behoud van de eigen cultuur’ volstrekt geen aantrekkelijke optie is. Op dat punt waren en zijn de kiezers van het CDA en de VVD het in hoge mate eens; het electoraat van de PVDA was en is gemiddeld iets terughoudender, maar neigt eveneens naar een wens tot aanpassing door allochtonen aan de Nederlandse cultuur. Een partij die dit vraagstuk centraal weet te stellen en in dezen een stevig standpunt inneemt, is – aldus voor tal van kiezers, ook maar niet alleen van het CDA – een misschien niet bijster redelijk maar zeker aantrekkelijk alternatief.

Een tweede politieke kwestie die in het eerste decennium na de eeuwwisseling aanmerkelijk aan politiek gewicht heeft gewonnen, heeft betrekking op de voortgang van het proces van Europese integratie. Daar was heel Nederland een ontzettend groot voorstander van, zo luidde de lange tijd ongetoetste hypothese. Toen

echter op 1 juni 2005 met behulp van een referendum over de zogenoemde Europese grondwet de confrontatie met de werkelijkheid plaatsvond, bleek dat die hypothese overtuigend werd verworpen. De ruime meerderheid van de Tweede Kamer en daarmee de volksvertegenwoordiging mocht dan wel voorstander van het voorliggende document zijn, van het stemgerechtigde volk sprak bij een opkomst van ruim 63 procent een afgetekende meerderheid van ruim 61 procent zich tegen de grondwet uit.²⁷ Nader onderzoek wees uit dat onder meer ‘de achterban van de PVDA de partijleiding niet is gevolgd in de oproep de Europese grondwet te steunen. In mindere mate hadden ook de VVD en het CDA daarmee te maken.’²⁸ Die bevinding past bij de gegevens die het NKO ons biedt (zie figuur 5). Daarin zien we ten eerste dat de kiezersaanhang van CDA, PVDA en VVD gemiddeld genomen een vergelijkbaar standpunt innam. Bij die opvatting ging het, ten tweede, bepaald niet om uitgesproken steun voor het idee dat het proces van ‘de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan’, en blijkt tot slot dat er bij alle drie groepen kiezers in de periode 1994-2006 enige ontwikkeling heeft plaatsgehadt in de richting van de opvatting dat ‘de Europese eenwording al te ver is gegaan’. Dat de achterban van de PVDA in 2005 de pro-Europese partijleiding net iets minder volgde dan de achterban van het CDA en de VVD, is daarenboven niet ondenkbaar gezien het feit dat in 2006 de gemiddelde positie van PVDA-kiezers 4,6 was – vergeleken met de een fractie lagere scores van 4,5 voor kiezers van CDA en VVD. In 2010, enkele jaren na het gerucht makende referendum en volgend op een verkiezingscampagne waarin het Europese vraagstuk zacht gezegd geen prominente rol speelde, neigen de kiezers van CDA (4,1), VVD (4,3) en PVDA (4,0) weer iets meer naar een middenpositie ten aanzien van dit vraagstuk.

Figuur 5. Opvatting over Europese integratie aanhang PVDA, CDA en VVD, 1994-2010 (gemiddelde positie 7-puntsschaal; 1 = verder gaan; 7 = al te ver gegaan)

Het regelmatige gebruik van de kwalificatie ‘ouderwets’ als het gaat om de links-rechts tegenstelling in de Nederlandse politiek, doet vermoeden dat het hier om een verschijnsel gaat dat eigenlijk niet meer van deze tijd is.²⁹ Niets is echter minder waar:

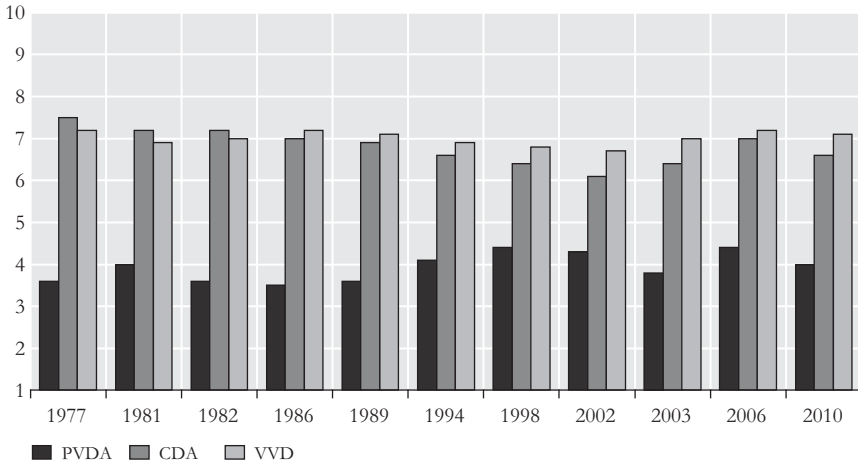
Als men de links-rechts dimensie beschouwt als een tegenstelling die slechts betekenis heeft op het terrein van de sociaal-economische politiek, dan heeft men gelijk daar te stellen dat deze minder belangrijk is geworden vanwege de geringere partijpolitieke tegenstellingen op dit terrein. Maar voor zover de links-rechts dimensie nieuwe politieke strijdpunten beschrijft is er geen enkele reden om aan te nemen dat deze tegenstelling minder belangrijk wordt’.³⁰

En nog altijd gaat het bij deze overkoepelende ideologische dimensie om ‘een goede indicator om partijverschillen te meten’.³¹ Het gebruik van de ideologische terminologie levert voor kiezers geen enkel probleem op, ook niet als hun gevraagd wordt zichzelf in die termen te duiden. Het NKO bevat voor de hele periode 1977-2010 gegevens met betrekking tot deze links-rechts zelfplaatsing (zie figuur 6), alsook van de gepercipieerde positie van het CDA (zie figuur 7).

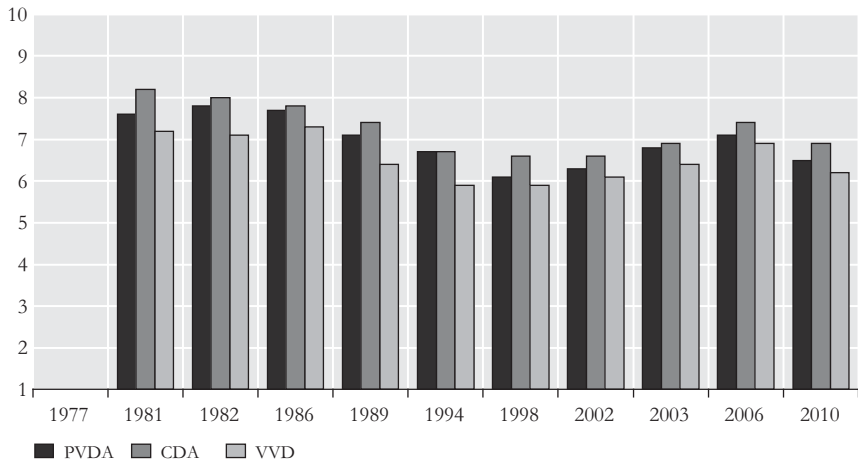
Bij de in het voorgaande beschreven afzonderlijke politieke vraagstukken zagen we dat de gemiddelde opvatting van de CDA-aanhang meer leek op die van de PVDA en dan weer op die van de VVD. In termen van links en rechts bestaat aanzienlijk grotere eenduidigheid: de kiezers van het CDA zagen en zien zichzelf over het geheel genomen als gematigd rechtse burgers en verschillen wat dit betreft eigenlijk maar weinig van kiezers van de VVD (zie figuur 6). Rond de tijd van het ontstaan van het CDA achtten aanhangers van de nieuwe fusiepartij zich zelfs rechtser dan die van de VVD, maar te beginnen in 1986 was de gemiddelde positie van VVD’ers wat rechtser. Niet veel overigens: na de verkiezingen van 2006 was de gemiddelde links-rechts positie van de VVD-aanhang 7,2 en die van de CDA-aanhang 7,0, in 2010 waren de vergelijkbare gegevens 7,1 respectievelijk 6,6. Dat is ver verwijderd van de aanhang van de PVDA, die in die jaren een gemiddelde links-rechts positie van 4,4 (in 2006) en zelfs 4,0 (in 2010) kende.³²

De verrechtsing die Schinkelshoek voor 2010 suggereerde als deelverklaring van het verlies van zijn CDA lijkt niet zo erg plausibel, althans op basis van de nu beschikbare gegevens, als met die verklaring tenminste is bedoeld dat de aanhang van het CDA te vinden is in het centrum van het links-rechts spectrum. Bij de eerste drie verkiezingen van de eenentwintigste eeuw, toch relatief goede electorale jaren voor het CDA, is de christendemocratische aanhang immers zelfs nog iets naar rechts opgeschoven, en ook in het electorale rampjaar 2010 staat de gemiddelde positie (6,6) nog altijd ruim aan de rechterkant van het politieke spectrum. En dat de partij een plaats inneemt op de rechterflank is evenmin een geheim. De kiezers van CDA, PVDA en VVD zien allen in min of meer gelijke mate dat het CDA zich van een nogal rechtse partij pal na zijn ontstaan langzaam lijkt te matigen in de periode 1994-2002, om zich daarna weer wat rechtser op te stellen, weer gevolgd

Figuur 6. Links-rechts zelfplaatsing aanhang PVDA, CDA en VVD, 1977-2010 (gemiddelde positie (herberekende) 10-puntsschaal; 1 = links; 10 = rechts)

Figuur 7. Links-rechts perceptie CDA bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1981-2010 (gemiddelde positie (herberekende) 10-puntsschaal; 1 = links; 10 = rechts)

door enige matiging in 2010 (zie figuur 7). In de ogen van de eigen kiezers had het CDA bijvoorbeeld in 2006 een gemiddelde links-rechts positie van 7,4 – iets rechtser dan de gemiddelde positie (7,0) van die kiezers zelf –, terwijl de positie van het CDA volgens PVDA'ers 7,0 en VVD'ers 6,9 was. Men is het er, ook in 2010, over eens, hoewel de partij dan als iets minder rechts gezien wordt: het CDA is geen centrumpartij, maar een (gematigd) rechtse partij, in links-rechts termen vrij

goed vergelijkbaar met de vvd. Zo opgevat kan Schinkelshoek dan toch nog een punt hebben: het cda is een overwegend rechtse partij met confessionele bijkleuring, ook in de ogen van kiezers, en is daarmee een speler aan de rechterkant van het politieke speelveld als diverse andere spelers. Op dat deel van het speelveld heeft de partij op te boksen tegen de vvd en de pvv als seculiere partijen, terwijl de confessionele kleintjes ChristenUnie en de sgp daarbij hinderlijk voor de voeten lopen. In zo'n situatie is een electorale struikelpartij zo nu en dan niet uit te sluiten.

Coalitievoorkeur en toekomstig stemgedrag

In links-rechts termen lijken de deelelectoraten van het cda en de vvd aldus door de jaren heen aanzienlijk meer verwantschap met elkaar te hebben dan die van het cda en de pvda. De vraag is vervolgens of die ideologische nabijheid zich vertaalt in bijvoorbeeld een relatief sterke voorkeur voor de vvd als coalitiepartner in een nieuw te vormen kabinet. Volgens een van de centrale onderdelen van gevestigde coalitietheorieën zou dat het geval moeten zijn: 'Ervan uitgaande dat partijen hun verkiezingsprogramma het liefst gerealiseerd zouden zien, zullen zij bij voorkeur een coalitie aangaan met die andere partijen die ideologisch het dichtst bij hen staan (*minimal policy distance coalition*).'³³ Dergelijke theorieën hebben weliswaar niet primair betrekking op de achterban van de partijen, die trouwens in het proces van kabinetsformatie in de regel op aanzienlijke afstand staan, maar de achterliggende logica zou wel degelijk ook op massaniveau aanwezig kunnen zijn en zich dan manifesteren in de uitgesproken sterkere voorkeur voor de, op de veelal dominante links-rechts dimensie, meest nabije partij.³⁴ Op basis van de gegevens van tabel 2, die betrekking hebben op het noemen van een van de drie partijen – andere partijen blijven ook hier buiten beschouwing – als gewenste coalitiepartner door de aanhang van cda, pvda en vvd, kunnen we een indruk krijgen van de juistheid van dit vermoeden.

Dat de kiezers van deze drie partijen vrijwel zonder uitzondering wensen dat de eigen voorkeurspartij deel uitmaakt van een nieuw kabinet, mag niet verbazen. Maar wenst de aanhang van het cda dan in de regel over links of over rechts te gaan – dat wil zeggen samen te werken met de pvda als grote coalitiepartner of met de vvd? Toch liever die tweede optie, zo wijzen de gegevens voor de periode 1977-2010 uit. Dat was overigens niet direct al zo in 1977, toen twee derde van de cda-kiezers de pvda noemde als gewenste regeringspartner tegen 54 procent vvd. In de eropvolgende jaren ging echter bij meer cda-kiezers de voorkeur uit naar de liberalen. In 1981 gold dat voor 65 procent (tegen 41 procent pvda) en na de vanaf het begin hoogst moeizame samenwerking van christendemocraten en sociaaldemocraten in het kortstondige tweede kabinet-Van Agt – 'Op de officiële staat[s]iefoto rondom de koningin zie je bijna de stiletto's in de zakken van de nieuwe bewindslieden'³⁵ – in 1982 zelfs voor 82 procent (tegen 25 procent pvda).

Tabel 2. CDA, PVDA en VVD als geprefereerde coalitiepartner door aanhang CDA, PVDA en VVD, 1977-2010

	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2006	2010
<i>CDA gewenst in coalitie</i>										
volgens aanhang (%)										
– CDA	94	99	100	96	98	95	88	94	95	94
– PVDA	52	50	54	43	43	41	34	50	40	30
– VVD	80	99	89	93	85	55	44	80	85	62
<i>PVDA gewenst in coalitie</i>										
volgens aanhang (%)										
– CDA	66	41	25	32	42	58	86	43	36	36
– PVDA	97	97	98	97	96	94	97	92	95	95
– VVD	43	23	16	9	19	29	85	27	25	29
<i>VVD gewenst in coalitie</i>										
volgens aanhang (%)										
– CDA	54	65	82	68	52	41	57	64	69	65
– PVDA	21	6	33	18	20	34	61	39	21	39
– VVD	93	94	99	97	93	95	95	98	92	91

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek, diverse jaren

– Bij het NKO rondom de vervroegde verkiezingen van 2003 vond uitsluitend een vraaggesprek na de verkiezingen plaats, waarin de vraag naar geprefereerde coalitievoorkeur niet was opgenomen.

Zo scheef als in dat jaar is de verhouding later nooit meer geweest, maar de VVD bleef met 68 en 52 procent in 1986 en 1989 toch een meer geliefde partner dan de PVDA met 32 respectievelijk 42 procent. In de loop van de jaren negentig van de twintigste eeuw was de PVDA dan toch weer de favoriete partner; in 1994 opteerde 58 en in 1998 zelfs 86 procent van de kiezers van het CDA voor de PVDA als coalitiegenoot, tegen 41 en 57 procent voor de VVD. Wellicht dat een partij onder leiding van een politicus als Wim Kok – die de PVDA geen socialistische partij wenste te noemen, het een bevrijdende ervaring noemde dat ideologische veren werden afgeschud en het noodzakelijk achtte dat op het politieke midden werd aangekoerst – aan aantrekkelijkheid wist te winnen onder christendemocratische kiezers.³⁶ Na het vertrek van Kok en het oplaaiende ideologische vuur in de Nederlandse politiek als gevolg van onder meer het optreden van Pim Fortuyn, is de VVD sinds de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw weer de meest geprefereerde coalitiepartner. In 2002, 2006 en 2010 prefereerde ongeveer een tweederdemeerderheid van de kiezersaanhang van het CDA de VVD, en daar stonden

in die jaren slechts minderheden van respectievelijk 43, 36 en nogmaals 36 procent tegenover die een voorkeur hadden voor de PVDA in een nieuwe coalitie. Als *de Volkskrant* al gelijk had dat ‘de bende van Verhagen afscheid nam van het midden’ in de regeringssamenwerking met de VVD, inclusief gedoogsteun van de PVV, dan toch niet al te zeer tegen de zin van vele CDA-kiezers in, zo lijkt het.³⁷

De ‘liefde’ van christendemocratische kiezers voor de VVD als partner bleef daarenboven niet onbeantwoord. In de verkiezingsjaren van de periode 1977-1989 zou 80 procent of meer van de VVD-kiezers graag het CDA in een volgend kabinet zien, en dat waren er heel veel meer dan zij die de PVDA in die positie prefereren – al was in 1977, dus voor de formele vorming van het CDA, nog wel ruim 40 procent van de kiezers van de VVD deze mening toegedaan. Zelfs in 1994 zagen VVD’ers liever een regering komen met CDA (55 procent) dan met PVDA (29 procent). Pas na de eerste parse periode hadden kiezers van de VVD zich, voor eventjes, bekeerd tot de sociaaldemocraten als partner: in 1998 wenste een minderheid van 44 procent het CDA in een volgend kabinet, vergeleken met een hoogst uitzonderlijke 85 procent die de PVDA als partner wenste. Deze heftige politieke verliefdheid hield niet lang stand. In 2002 en 2006 had de VVD met 80 respectievelijk 85 procent weer een veel sterkere voorkeur voor samenwerking met het CDA dan met de PVDA (27 en 25 procent). Ook in 2010 blijft het verschil in voorkeur voor CDA (62 procent) en PVDA (29 procent) zeer aanzienlijk. De les van de geschiedenis is dan ook dat althans de kiezers van het CDA normaliter liever over rechts dan over links gaan als het op coalitievorming aankomt, en dat die voorkeur normaal gesproken niet stuit op grote weerzin bij de aanhang van de VVD als voor de hand liggende rechtse coalitiepartner. Bij de PVDA-aanhang ligt dat laatste anders: van de sociaaldemocratische kiezers wenste voor de hele periode 1977-2010 in de meest gunstige gevallen niet meer dan ongeveer de helft dat het CDA deel zou uitmaken van een na de verkiezingen te vormen kabinet.

Het prefereren van een bepaalde partij als coalitiepartner betekent natuurlijk nog niet dat men dan ook net zo goed direct op die andere partij zal stemmen of eerder heeft gestemd. We weten, als we ons exclusief op CDA, PVDA en VVD richten, dat er electoraal verkeer tussen deze drie partijen plaatsvindt. Om een indruk te krijgen van de omvang en richting daarvan, is voor de periode 1977-2010 per verkiezing een vijftal groepen bestaande uit voor het CDA cruciale kiezers te onderscheiden: bij twee opeenvolgende Kamerverkiezingen constante CDA-kiezers, kiezers die bij de voorgaande verkiezingen op de PVDA stemden maar in het betreffende jaar het CDA verkozen, kiezers die zeggen andersom van het CDA naar de PVDA te zijn gegaan, kiezers van de VVD naar het CDA, en kiezers van het CDA naar de VVD (zie tabel 3).³⁸ De les die dit overzicht ons leert, is dat de weg tussen het CDA en de PVDA in de regel veel minder electoraal verkeer kende dan de weg tussen het CDA en de VVD. Over de hele periode bezien pendelde een tweemaal zo grote groep kiezers (16 procent) tussen christendemocraten en conservatief-liberalen dan tussen christendemocraten en sociaaldemocraten (8 procent).

De toppen en dalen die het CDA heeft bereikt in zijn dertigjarig bestaan laten zich begrijpen aan de hand van de vijf onderscheiden kiezersgroepen. Zo zien we dat in de vette jaren relatief veel winst vanuit de VVD is behaald: van de kiezers die in 1982 VVD stemden zei in 1986 13 procent CDA gestemd te hebben, in 1989 8 procent. Een vergelijkbare forse hap uit de liberale aanhang werd genomen in 2002 en 2006 met 19 respectievelijk 15 procent. In diezelfde jaren was het verloop van PVDA naar CDA geringer met 7 procent (in 1986), 2 procent (1989), een toch opmerkelijke 14 procent (2002) en 3 procent (2006).³⁹ En in electoraal slechte tijden vertrokken relatief meer kiezers van het CDA richting VVD dan PVDA: in het barre jaar 1994 ging niet minder dan één op de vijf kiezers die in 1989 CDA had gestemd naar de VVD, vergeleken met slechts 5 procent naar de PVDA. In 1998 stapten er overigens iets meer kiezers over naar de sociaaldemocraten (10 versus 9 procent naar de VVD). Dat jaar was niet alleen in meerdere opzichten een bijzonder jaar, na een unieke paarse periode onder het minister-presidentschap van de populaire Kok, maar het betreft hier ook een aandeel van een in zijn totaliteit kleinere groep kiezers; het CDA had immers in 1994 al een forse jas uitgedaan. Maar nogmaals: over het geheel genomen blijkt – met name na de beginfase van het CDA in de jaren 1977 en 1981 – de VVD voor het CDA een veel groter electorale concurrent dan de PVDA te zijn. In 2010 werd deze indruk krachtig bevestigd: een zeer aanzienlijk deel van het verlies van het CDA ging richting VVD, terwijl het weglopen van CDA-kiezers van 2006 naar de PVDA in 2010 veel minder vaak voorkwam.

Dat de VVD zo aantrekkelijk is voor vertrekkende CDA-kiezers, en vice versa, kan hoogstwaarschijnlijk niet los worden gezien van hun sterk vergelijkbare ideologische positie in termen van links en rechts (zie tabel 3, laatste kolom). Kiezers die bij opeenvolgende Tweede Kamerverkiezingen CDA stemden – benadrukt dient te worden dat het hier nog altijd om veruit de grootste groep gaat van de onderscheiden categorieën kiezers –, hebben over de recente verkiezingsjaren 2002-2010 gezien een gemiddelde links-rechts positie van 6,8. Voor kiezers die zich heen en weer bewogen naar de VVD dan wel van de VVD naar het CDA, is die score met 7,0 respectievelijk 7,2 niet heel veel anders. Het is de groep die pendelde tussen CDA en PVDA, die met een gemiddelde score van 5,8 (kiezers van PVDA naar CDA) en 5,1 (kiezers van CDA naar PVDA) aanzienlijk meer afwijkt van deze groepen alsook van de groep constante CDA-kiezers.

Hoe zal dat wisselverkeer er in de toekomst uitzien, nu we in Nederland meer dan ooit met een volatiel electoraat te maken hebben? In de NKO's voor de periode 1986-2010 is de zogenoemde stemkansvraag opgenomen, waarmee wordt getracht te achterhalen hoe waarschijnlijk het is dat men in de toekomst ergens tussen zeker nooit (schaalpositie 1) en ooit (positie 10) op een partij denkt te stemmen. Hiermee kan een indruk worden verkregen van enerzijds het potentiële electoraat van afzonderlijke partijen en anderzijds de electorale concurrentie van partijen onderling.⁴⁰ Hoe zit dat met CDA, PVDA en VVD? Ten eerste blijkt dat kiezers de partij die zij bij de meest recente verkiezingen hebben gekozen ook een grote kans

Tabel 3. *Electoraal wisselverkeer CDA, PVDA en VVD, 1977-2010*

Jaar	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2006	2010	Totaal 1977- 2010	Gem. links rechts voor 2002- 2010
van PVDA naar CDA	6	4	2	7	2	2	4	14	3	1	4	5,8
van CDA naar PVDA	6	3	3	5	5	5	10	0	4	6	4	5,1
con- stant CDA	79	84	80	73	83	70	71	65	72	63	75	6,8
van VVD naar CDA	6	5	3	13	8	2	7	19	15	3	8	7,2
van CDA naar VVD	4	4	12	3	3	21	9	3	6	26	8	7,0
Totaal N=	101% 375	100% 458	100% 378	101% 365	101% 425	100% 327	101% 302	101% 335	100% 558	99% 336	99% 3859	1154

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek, diverse jaren

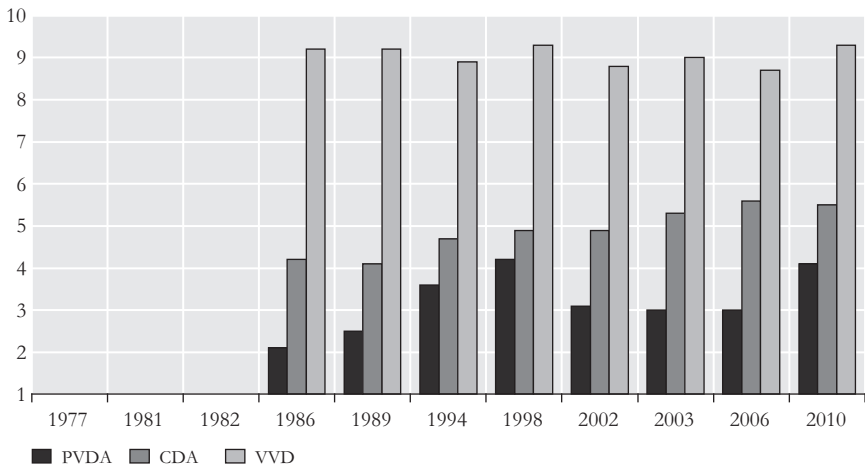
– Voor 1977 wordt een keuze voor ARP, CHU of KVP reeds beschouwd als een stem op het CDA.

– Vergelijkbare gegevens voor 2003 zijn niet beschikbaar.

– De gepresenteerde gegevens hebben uitsluitend betrekking op kiezers van de drie genoemde partijen (CDA, PVDA en VVD); wisselingen tussen andere politieke partijen en het CDA, alsook tussen niet-stemmers en het CDA, zijn niet opgenomen.

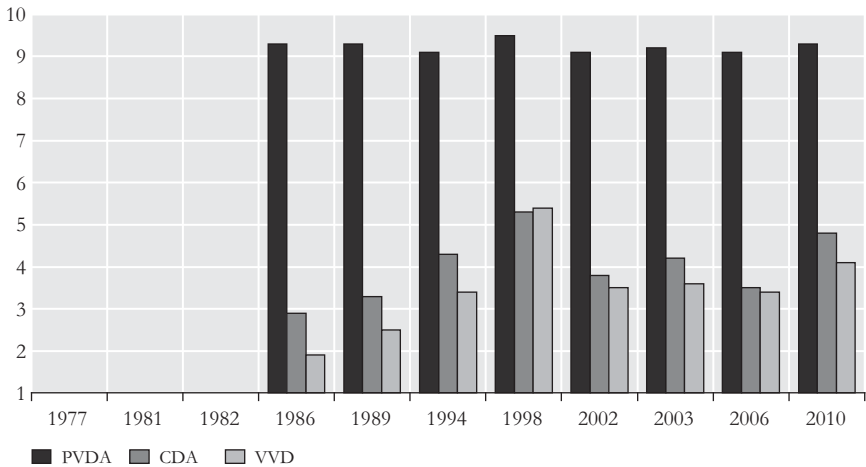
geven op een toekomstige stem. Dat is niet zo heel opmerkelijk, behalve dan voor diegenen die menen – zoals politiek commentator Mark Kranenburg – dat de metafoor van de flipperkast op de Nederlandse politiek van toepassing is, met onnavolgbare electorale bewegingen, of dat het geschikte beeld voor het electoraat dat van stuifzand is – zoals de socioloog Kees Schuyt en schrijver en essayist Joost Zwagerman vermoedden.⁴¹ Voor het betoog hier is van groter belang wat de kansen zijn van een stem op de PVDA en de VVD door kiezers van het CDA, en omgekeerd.

Figuur 8. Kans op toekomstige stem VVD bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010 (gemiddelde kans 10-puntsschaal; 1 = zeker nooit; 10 = zeker ooit)

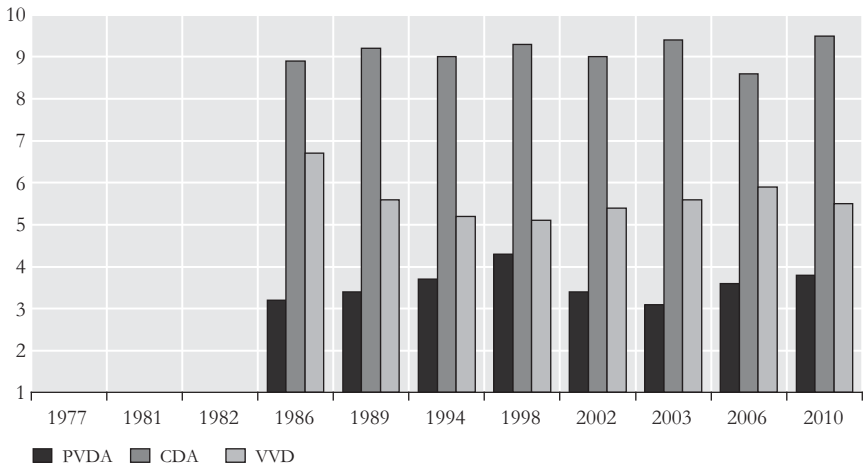

Wat de kiezers van het CDA betreft: die blijken het keer op keer waarschijnlijker te achten ooit op de VVD te stemmen dan op de PVDA (zie figuur 8 en 9). Heel groot is die waarschijnlijkheid of stemkans overigens niet, maar wat niet is, lijkt langzaam te komen: de opeenvolgende verkiezingen van deze eeuw hebben steeds iets grotere stemkansen laten zien, van gemiddeld 4,9 in 2002 via 5,3 in 2003 naar 5,6 in 2006 en 5,5, in 2010 (zie figuur 8). In 2006 was de stemkans van CDA-kiezers met betrekking tot de eigen partij van 9,4 in 2003 gedaald naar 8,6 (zie figuur 10), waardoor het verschil in stemkansen voor CDA versus VVD in dat jaar was gedaald van 4,1 punten tot 3,0 punten; met de wijsheid achteraf van de uitslag van de Kamerverkiezingen van juni 2010 kan dit bijna worden gezien als een voorbode van wat zou komen. Let wel: eventuele kiezersstromen zijn geen eenrichtingsverkeer. De gemiddelde stemkans van VVD'ers voor het CDA ligt voor de hele periode al boven de 5,0 (zie figuur 10), en lag in 2003 en 2006 op 5,6 en 5,9 en dus iets boven de 'omgekeerde' stemkansen; in 2010 was deze gemiddelde kans 5,5. De PVDA lijkt buiten dit mogelijke electorale verkeer te staan. Niet alleen

Figuur 9. *Kans op toekomstige stem PVDA bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010 (gemiddelde kans 10-puntsschaal; 1 = zeker nooit; 10 = zeker ooit)*

Figuur 10. *Kans op toekomstige stem CDA bij aanhang PVDA, CDA en VVD, 1986-2010 (gemiddelde kans 10-puntsschaal; 1 = zeker nooit; 10 = zeker ooit)*

is voortdurend de waarschijnlijkheid erg gering dat kiezers van de PVDA de stap naar het CDA zullen zetten (zie figuur 10), maar het is eveneens – met nogmaals 1998 als opmerkelijke uitzondering – zeer weinig waarschijnlijk dat kiezers van het CDA hun stem aan de PVDA zullen gunnen (zie figuur 9).

Slotopmerkingen

Toen de christelijke partijen in de jaren zeventig fuseerden, zei men dat het 'sterven in elkaars armen' was. Dat was buiten Van Agt gerekend. Buiten Ruud Lubbers. In 1986 werden we weer de grootste partij. Na de klap van 1994 werd opnieuw het einde van de christendemocratie aangekondigd. Maar in 2002 waren we opnieuw terug. Het is me al te veel gezegd dat het een aflopende zaak is. Ik zeg niet dat het *dús* wel weer goed komt. Behaalde resultaten in het verleden zijn geen garantie voor de toekomst.

Aldus nogmaals Schinkelshoek.⁴² Columniste Elsbeth Etty zag ook nog een sprankje hoop – en weinig meer dan dat sprankje – voor de partij die in haar ogen vooral stond voor 'de wereld van gisteren'.⁴³ Maar met het oog op de toekomst zou het CDA zich snel en grondig moeten aanpassen: 'Het zuilenstelsel met zijn traditionele gezins- en verenigingsleven is definitief geschiedenis. De enige toekomst voor het CDA is aanpassing aan een seculiere omgeving en afscheid van de pedantocratie.'⁴⁴ In ieder geval de eerste aanbeveling van Etty werd door sommigen binnen het CDA begrepen en gedeeld. Bert Ramakers bijvoorbeeld, afdelingsvoorzitter van het CDA in Eindhoven, sprak zich namens vijf Brabantse afdelingen uit voor een verruiming van de grondslag van het CDA. Hij was van mening dat een dergelijke verandering noodzakelijk was opdat 'ook mensen met een niet-christelijke geloofs- of levensovertuiging zich thuis kunnen voelen bij de partij'.⁴⁵ Een diepgaande discussie over de grondslagen van de partij, die het langdurige maar uiteindelijk zo succesvolle wordingsproces van het CDA heeft bepaald, lijkt wederom op zijn plaats.⁴⁶

En eigenlijk kan het niet zo heel erg moeilijk zijn dat anderen zich ook bij het CDA thuis voelen. Zeker, in demografische termen heeft het CDA op het niveau van het electoraat nog altijd de herkenbare trekken van een confessionele partij. Het overgrote deel van de kiezers hangt een (christelijk) geloof aan en is tevens van mening dat religie een goede wegwijzer is in de politiek, waarbij als kanttekening moet worden opgemerkt dat in het uitzonderlijke geval van de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 op deze punten het confessionele gehalte van de christendemocratische kiezersaanhang is afgenomen. Daarmee onderscheidt de partij zich nog altijd van andere grote spelers op het Nederlandse politieke toneel, zoals de PVDA en de VVD. Maar praat over politieke vraagstukken en behandel de politiek in termen van links en rechts, en de aanhang van het CDA laat zich veel minder onderscheiden van andere kiezersgroepen, in het bijzonder die van de VVD. Hoewel het CDA en de PVDA op enkele punten enige verwantschap tonen – zoals in enkele jaren met betrekking tot het inkomensvraagstuk alsook ten aanzien van het proces van de voortgaande Europese integratie – is de overwegende indruk gebaseerd op de opeenvolgende christendemocratische kiezersgroepen er toch een van het CDA als (gematigd) rechtse partij. Het idee dat het CDA een centrumpartij zou zijn en op min of meer gelijke afstand van PVDA en VVD zou staan, vindt niet

of nauwelijks steun. Het CDA is wat zijn kiezers betreft simpelweg geen centrumpartij maar een partij die, zodra het gaat om politiek-inhoudelijke opvattingen, heel goed door een en dezelfde deur kan gaan als de VVD. Die deur opent naar rechts. Dat het christendemocratische kiezerssegment meestal een voorkeur heeft voor de VVD als coalitiepartner boven de PVDA en dat het over het geheel bezien waarschijnlijker is dat men ooit eens op de VVD dan op de PVDA stemt, onderstreept alleen maar de duiding van het CDA als een gematigd rechtse politieke actor (op electoraal niveau). Die heeft het soms erg moeilijk in de verharde strijd om de steeds vaker electoraal ongebonden kiezers, niet omdat de partij verrechtst zou zijn maar veeleer omdat de politieke concurrentie op die rechterflank recentelijk sterk is toegenomen.

Als strikt confessionele partij is het CDA wellicht een partij van het verleden, maar als de verzuilde vacht is of kan worden afgelegd, is er alle kans op een nieuwe jas voor een nieuw, aanstaand politiek jaargetijde. Op ideologisch terrein is al eerder gesuggereerd dat het CDA zou kunnen worden beschouwd als ‘een “verloren dochter” uit de conservatieve familie’.⁴⁷ Ook vanuit electoraal perspectief kan de partij in de toekomst het beste worden beschouwd als een conservatieve partij, aantrekkelijk voor mensen die zich politiek-inhoudelijk aan de rechterkant van het politieke spectrum bevinden. Het lijkt er aldus op dat de ‘conservatieve onderstroom in de Lage Landen’ na lange tijd van geringe zichtbaarheid zich in de eerste decennia van de eenentwintigste eeuw in Nederland vertoont, niet slechts in een enkele partij of vleugel van een partij als de VVD, niet mede in een radicaalrechtse partij als de PVV, maar tevens in een gematigd rechtse christelijk-geïnspireerde partij als het CDA.⁴⁸ Dit trio van ideologisch enigszins verwante partijen dient het van verkiezing op verkiezing uit te vechten in de slag om de conservatieve kiezer. Dat het CDA daarbij de gedoemde verliezer zal zijn en als partij van gisteren naar de mestvaalt der geschiedenis kan worden verwezen, lijkt – niet voor de eerste maal – echter een voorbarige conclusie.

tie en uitbreiding samen? (Utrecht 2007) 161-178; H. van der Kolk en K. Aarts, 'Opkomst en uitslag' in: Aarts en Van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa*, 183-206, aldaar 201.

²¹ R.A. Koole, 'De tweede grote wending. Een Europese scheidslijn in Nederland?' in: M. Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998) 58-81, aldaar 62; H. Vollaard, 'Eurosceptis en protestantisme in Nederland' in: H. Vollaard en B. Boer ed., *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht 2005) 151-176.

²² *De Volkskrant*, 30 december 2009 (citaat), *NRC Handelsblad*, 30 maart 2010, *Nederlands Dagblad*, 24 april 2010.

²³ Zie voor het CDA-ledental de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP): www.dnpp.nl/themas/lt/perJaar/2008.pdf; zie verder: Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 147-180; G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 192-206.

²⁴ G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 217-244, aldaar 239.

²⁵ Dit gegeven is er een serieuze aanwijzing voor dat de relatief lage respons onder de leden van het CDA in ieder geval niet betekent dat uitsluitend de actieve leden aan het onderzoek hebben deelgenomen.

²⁶ Bij de andere in 2008 onderzochte partijen bedraagt het vergelijkbare aandeel leden dat zegt tamelijk of zeer actief te zijn 18 procent (ChristenUnie), 20 procent (GroenLinks, SGP), 21 procent (PvdA), 29 procent (D66) en 36 procent (VVD).

²⁷ Zie http://static.rnw.nl/migratie/www.wereldomroep.nl/furniture/rnw/nl/brief_balkenende_fortuyn-redirected.

²⁸ *NRC Handelsblad*, 12 juni 2010.

²⁹ *Het Parool*, 23 juli 2010.

³⁰ T. Bale en T. Bergman, 'Captives no longer, but servants still? Contract parlia-

mentarism and the new minority governments in Sweden and New Zealand', *Government and Opposition* 41 (2006), 422-449.

³¹ De positie van weinig geliefde partner in een coalitie deelde de PVV overigens met de Partij voor de Dieren (PvdD). Deze laatste partij had slechts twee Kamerzetels en leed op dat moment in de peilingen een marginaal bestaan. Om die reden, alsook mogelijk om het feit dat deze partij voortdurend felle kritiek had op het door CDA-minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Gerda Verburg gevoerde beleid, werd zij door de CDA-leden niet gezien als (gewenste) regeringspartner.

³² Ook anderszins is er onder leden van het CDA geen grote politiek-inhoudelijke onenigheid, zij het dat de interne verdeeldheid zowel in 1999 als in 2008 een fractie groter is dan bij D66, PvdA en VVD. Van vleugelvorming van enige omvang binnen het CDA lijkt dan ook geen sprake te zijn, niet op basis van religie en evenmin op basis van andere interne scheidslijnen of onderscheidende kenmerken. Zie Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, 'Partijen in spagaat?', 219.

³³ H. Schmeets, 'Probleemgebonden stemgedrag' in: *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten* (Voorburg en Heerlen, 2008) 129-136, aldaar 129.

³⁴ Zie *NRC Handelsblad*, 27 juli 2010.

Bijdrage Van Holsteyn en Irwin

¹ *NRC Handelsblad*, 3 juli 2010.

² M. Metzke, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995); F. Duncan, "'Lately, things just don't seem the same". External shocks, party change and the adaption of the Dutch Christian Democrats during "Purple Hague" 1994-8', *Party Politics* 13 (2007) 69-87; K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999).

³ F. Duncan, 'A decade of Christian Democratic decline: the dilemmas of CDU, ÖVP and CDA in the 1990s', *Government and Opposition* 41 (2006) 469-

490; N.D. de Graaf, A. Heath en A. Need, 'Declining cleavages and political choices: the interplay of social and political factors in the Netherlands', *Electoral Studies* 20 (2001) 1-15.

⁴ Aldus Balkenende tegen RTL-presentatrice Mariëlle Tweebeeke in het Carré-lijst-trekkersdebat op 26 mei 2010 in reactie op haar herhaalde vraag naar welke partijen met het oog op de Nederlandse economie het beste een nieuw kabinet zouden vormen na de verkiezingen. De opmerking was volgens velen misplaatst en zelfs seksistisch, waarvoor Balkenende overigens later bereid was zijn excuses aan te bieden. Zie onder andere *de Volkskrant*, 27 mei 2010.

⁵ *De Volkskrant*, 15 maart 2010; zie ook *de Volkskrant*, 10 juni 2010.

⁶ J.J.M. van Holsteyn en R.B. Andeweg, 'Niemand is groter dan de partij. Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008) 105-134; J. Kleinnijenhuis, D. Oegema en J.H. Takens, 'Personalisering van de politiek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009) 101-127; L. Karvonen, *The personalisation of politics. A study of parliamentary democracies* (Colchester 2010); A. King ed., *Leaders' personalities and the outcomes of democratic elections* (Oxford 2002).

⁷ *Leidsch Dagblad*, 24 juli 2010.

⁸ *Trouw*, 30 maart 2010; *NRC Handelsblad*, 30 maart 2010. Gedurende het formatieproces van het kabinet-Rutte schreef partijleider Maxime Verhagen half september 2010 een brief aan de leden waarin hij trachtte de onrust op dit punt weg te nemen, door nadrukkelijk te stellen dat een kabinet van CDA en VVD geen rechts maar centrumrechts kabinet is, omdat het CDA 'vanuit het centrum' wil blijven denken (zie ook *de Volkskrant*, 15 september 2010).

⁹ Zie onder anderen: H. van der Kolk, 'Bijlage: Nationaal Kiezersonderzoek 1971-1998' in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Ne-*

derland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek (Den Haag 2000) 219-233; H. Schmeets, 'Bijlage 2: opzet en uitvoering van het Nationaal Kiezersonderzoek' in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema ed., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007) 259-274.

¹⁰ Zie www.dans.knaw.nl en B. Todosijevic, K. Aarts en H. van der Kaap, *Dutch Parliamentary Election Studies. Data Source Handbook 1971-2006* (Den Haag 2010); met dank aan Henk van der Kolk van de directie van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) voor het beschikbaar stellen van het voorlopige NKO-databestand van de verkiezingen van 2010; de vragenlijsten voor het NKO 2010 zijn te raadplegen via www.dpes.nl.

¹¹ D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992) 282.

¹² Onder anderen G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Decline of the structured model of electoral competition' in: H. Daalder en G.A. Irwin ed., *Politics in the Netherlands. How much change?* (Londen 1989) 21-41.

¹³ R.B. Andeweg, 'Afscheid van de verzuiling?' in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller ed., *De Nederlandse kiezer 1994* (Leiden 1995) 111-125. Andeweg wijst er naar aanleiding van het zware electorale verlies van het CDA in 1994 op dat de ter verklaring aangevoerde ontzuilingsthese zowel te veel als te weinig eer kreeg: 'Te veel eer omdat de verzuiling al in 1989 eenvoudig niet sterk genoeg meer was om de "landsliedes" van 1994 louter in termen van ontzuiling te kunnen duiden. Te weinig eer omdat het voorbarig is te spreken over een laatste ontzuilingsgolf of een definitief afscheid van de verzuiling. Als de ontzuiling in het huidige tempo zou voortschrijden moeten wij nog ten minste drie decennia op die laatste golf en dat definitieve afscheid wachten' (125).

¹⁴ *Trouw*, 22 juni 2010.

¹⁵ J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende

verkiezingsstrategie van het CDA' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988) 66-98; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Towards a more open model of competition' in: H. Daalder en G.A. Irwin ed., *Politics in the Netherlands. How much change?* (Londen 1989) 112-138.

¹⁶ Het NKO 1989 bevat niet de exacte leeftijd van de respondenten in jaren; respondenten zijn ingedeeld in leeftijdsgroepen. Hierdoor is de berekening van de gemiddelde leeftijd niet mogelijk. Zie: H. Anker en E.V. Oppenhuis, *Dutch Parliamentary Election Study 1989* (Amsterdam 1993) 57.

¹⁷ R.B. Andeweg ed., *Tussen steekproef en stembus. Beschouwingen over verkiezingspeilingen naar aanleiding van de discrepantie tussen de peilingen en de verkiezingsuitslag van 21 mei 1986* (Leiden 1988); C. van der Eijk en Ph. van Praag, 'De verkiezingen van 1986 in perspectief' in: C. van der Eijk en Ph. van Praag ed., *De strijd om de meerderheid: de verkiezingen van 1986* (Amsterdam 1987) 124-141, aldaar 132-133; *NRC Handelsblad*, 22 mei 1986.

¹⁸ Vergelijk voor bevolkingsgegevens op dit punt: J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006).

¹⁹ Zie in het algemeen voor de electorale concurrentie tussen de confessionele partijen J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'The bells toll no more: the declining influence of religion on voting behaviour in the Netherlands' in: D. Broughton en H.M. ten Napel ed., *Religion and mass behaviour in Europe* (Londen 2000) 75-96.

²⁰ W. van der Brug, 'Zwevende of geëmanciperde kiezers?' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004) 230-251.

²¹ P. Mair, 'Electoral volatility and the Dutch party system: a comparative perspective', *Acta Politica* 43 (2008) 235-253; J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw* (Amsterdam 2005); J.J.M. van Holsteyn en J.M.

den Ridder, 'Verandering in continuïteit: houdingen en gedragingen van Nederlandse kiezers', *Bestuurskunde* 17 (2008) 39-46; zie ook G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behaviour in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 180-202.

²² Omdat de vraag naar het stemverleden geen deel uitmaakte van het NKO 2006 en NKO 2010, ontbreken vergelijkbare gegevens voor de meest recente verkiezingsjaren.

²³ Onder anderen Irwin en Van Holsteyn, 'Towards a more open model of competition'; zie voor de politieke strijd rondom de abortusproblematiek J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag 1986).

²⁴ Ibidem, 304.

²⁵ W.C.C. Groenen, 'Abortus en euthanasie' in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk ed., *De Nederlandse kiezer '86* (Amsterdam 1987) 132-143.

²⁶ K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy: party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.

²⁷ Zie onder anderen: K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005).

²⁸ H. van der Kolk en K. Aarts, 'Opkomst en uitslag' in: Aarts en Van der Kolk, *Nederlanders en Europa*, 183-206, aldaar 201.

²⁹ Onder andere *Reformatisch Dagblad*, 15 februari 2010; *Trouw*, 31 maart 2010.

³⁰ W. van der Brug en C. van der Eijk, 'Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder' in: R. Coops e.a. ed., *Een politieke aardverschuiving* (Alphen aan den Rijn 2003) 74-88, aldaar 78.

³¹ P. Pennings en J.E. Keman, "'Links' en 'rechts' in de Nederlandse politiek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 118-144, aldaar 141.

³² Ook als de leden van CDA, PvdA en VVD worden vergeleken, is er aanzienlijk minder verschil tussen het CDA en de VVD dan tussen het CDA en de PvdA. In het Leidse Partijledenonderzoek 2008 lag de gemiddelde links-rechts positie van leden van het CDA met 6,2 (in 1999 5,9) rechts van het midden, vergeleken met 7,1 (in 2008; 7,3 in 1999) voor leden van de VVD en 3,1 (3,6 in 1999) voor leden van de PvdA. Zie ook: J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, 'Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen', *Res Publica*, 52 (2010) 199-227.

³³ R.B. Andeweg, 'De formatie van de paarse coalitie: democratisch en politicologisch gehalte van een kabinetsformatie' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 149-171, aldaar 158.

³⁴ Een van de vaste bewegingen in de rituele dans rondom kabinetsformaties betreft dan ook 'dat de kiezers te weinig invloed hebben op de uitkomst van de formatie'. C. van Baalen, *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over kabinetsformaties, 1946-2002* (Den Haag 2003) 11.

³⁵ Ch. Schwietert en H. Hillen, *De formatie van een tijdbom. Het tweede kabinet Van Agt* (Haarlem 1981) 7.

³⁶ Zie voor de positiebepaling van Kok onder andere *de Volkskrant*, 12 december 1995.

³⁷ *De Volkskrant*, 2 oktober 2010.

³⁸ In deze beschouwing over het electorale wisselverkeer gaat het enkel en alleen om kiezers die CDA, PvdA en VVD stemden dan wel stemmen. Uiteraard is er tevens wisselverkeer tussen andere partijen en het CDA en tussen niet-stemmers en het CDA, maar deze electorale bewegingen blijven hier buiten beeld.

³⁹ Wellicht omdat het CDA in dat even opmerkelijke als verwarrende verkiezingsjaar 2002 mede kon profiteren van de heersende antipaarse stemming en, zeker na de moord op Fortuyn kort voor de verkiezingen, kon dienen als electorale vluchtdeuk. Zie onder andere: G. Voerman, 'Hoe is het premier Balkenende vergaan als politieke

toevalstreffer?', *Civis Mundi* 45 (2006) 154-158, aldaar 155.

⁴⁰ C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', *Beleid en Maatschappij* 11 (1984) 192-204; J. Tillie, *Party utility and voting behaviour* (Amsterdam 1995); Van Holsteyn en Den Ridder, *Alles blijft anders*, 212-223.

⁴¹ *NRC Handelsblad*, 11 januari 2003; *de Volkskrant*, 15 en 22 januari 2003.

⁴² *NRC Handelsblad*, 3 juli 2010.

⁴³ Of nog ernstiger: in 2010 werd – niet voor de eerste en waarschijnlijk niet voor de laatste keer – alvast een 'In Memoriam CDA 1980-2010' gepubliceerd (zie *de Volkskrant*, 18 september 2010).

⁴⁴ *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.

⁴⁵ *Trouw*, 29 juli 2010.

⁴⁶ H.-M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992).

⁴⁷ P. Lucardie, 'De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appel?' in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel ed., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993) 39-58, aldaar 51.

⁴⁸ H. Pellikaan en S. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006).

Bijdrage Van Hecke

¹ 'De principes van de partij als waarden-gemeenschap kunnen we overeind houden. Als je naar het verkiezingsprogramma kijkt, dan zie je dat een belangrijke plaats innemen. [...] Daarom is de participatie van het CDA in die grote EVP zo belangrijk.' Interview met C.M. Wortmann-Kool, 27 april 2010.

² Dit artikel is een bewerkte en geactualiseerde versie van: S. Van Hecke 'Geloven in ideologie. Nederlandse christen-democraten en de wording van de Europese Volkspartij' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) 123-143. Het onderzoek is gebaseerd op een uitgebreide